
SRPSKA PIERRE LOTI IZA SEDAM MORA I TRI OKEANA

Yéléna Y. Dimitriyévitich, *Au soleil couchant* / Jelena J. Dimitrijević, *U suton*; [transkripcija i prevod Vladimir Đurić], urednica Zorica Bečanović Nikolić, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu i Narodna biblioteka Srbije, Beograd, 2020, str. 273, i

Jelena Dimitrijević, *Sedam mora i tri okeana*, Knj. 2; urednici Biljana Dojčinović i Vladimir Đurić, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu i Narodna biblioteka Srbije, Beograd, 2020, str. 225.

Marija M. Bulatović i Biljana Milovanović Živak

Ponovno vrednovanje književnog opusa skoro zaboravljene kruševačke književnice Jelene J. Dimitrijević (1862 – 1945)⁰¹ započeto je sredinom osamdesetih godina prošlog veka, ne bi li odlomci njenog obimnog putopisa *Sedam mora i tri okeana* bili uvršteni u korpus obavezne lektire za sedmi razred osnovnih škola u Srbiji. Nije dovoljno reći da je Jelena J. Dimitrijević srpska književnica, dobrotvorka i putopisac. Njenom imenu često su pridodati epiteti „svetska putnica“, „poliglotkinja“, „kosmopolitkinja“, „srpska Pierre Loti“. Moglo bi se zasigurno reći da je u svojim tekstovima Jelena J. Dimitrijević ujedno i pisac-antropolog sa zavidnim znanjima iz folkloristike, narodnog života i opšte kulturologije. Godine 2020. u štampi, ali i u elektronskoj formi, pojavljuje se posthumno drugi deo velikog putopisa *Sedam mora i tri okeana*, kao i francuska zbirka pesama *Au soleil couchant*.⁰² Sublimirajući znanja, iskustva, lektiru i specifični doživljaj sveta, Jelena J. Dimitrijević ukazuje se čitalačkoj publici i kao prozaistkinja, putopisac, ali i pesnikinja.

Jelena kao homo poeticus: o francusko-srpskoj zbirci pesama

Iako je pisana tridesetih godina prošlog stoleća u Parizu, zbirka pesama Jelene J. Dimitrijević *Au soleil couchant* (u prevodu: *U suton*), kao uostalom i druga knjiga putopisa, pojavljuje se prvi put u štampi prošle godine zahvaljujući efektivnom radu projektnog tima *Knjiženstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine* i podršci Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Izvorni tekst pesama pisanih na francuskom čuvan je u Narodnoj biblioteci Srbije pod signaturom R544, a uredno je i doslovno transkribovan iz originala bez ispravljanja pravopisnih i gramatičkih grešaka⁰³ zahvaljujući romanisti docentu dr Vladimiru Đuriću,⁰⁴ dok je urednica izdanja profesorica Zorica Bečanović Nikolić sa Katedre za opštu književnost i teoriju književnosti Filološkog fakulteta u Beogradu.⁰⁵

01 Jelena J. Dimitrijević rođena je u gradu Kruševcu, u Srbiji, kao deseto dete u trgovačkoj porodici.

02 Elektronska izdanja i francusko-srpske zbirke pesama, kao i druge knjige putopisa dostupna su zahvaljujući digitalnom projektu *Knjiženstvo* i može im se, pored ostalih izdanja, pristupiti preko sledećeg linka: <http://www.knjiženstvo.rs/sr/izdanja>.

03 Uz izuzetak ispravljanja francuskih akcenata tamo gde je potrebno.

04 Prevodilac je prilježno prilagao napomene uz transkripciju i prevod, što po sebi predstavlja autonoman kulturološki aparat u duhu same autorke.

05 Prevodilac napominje kako su pesme iz francuske zbirke bile čitane u pariskim salonima toga doba, a o čemu svedoči članak „Serbske književnice“ Marje Boršnikove objavljen u časopisu *Ženski svet* 1933. u Ljubljani.

Pored toga što je u srpskoj književnosti poznata najpre kao autorka putopisa, svetska putnica koja poznaje veliki broj stranih jezika, a prema rečima urednice izdanja „srpska Pierre Loti“ i „ljubiteljka Orijenta, koliko i anglofil i frankofil“, Jelena J. Dimitrijević piše i poeziju u kojoj njen, s jedne strane, suštinski kosmopolitizam i humanizam, a s druge strane, introspektivnost i intimizam dolaze u prvi plan. Dvojezična zbirka koja broji 273 strane, sem uobičajene beleške o autorki i o prevodiocu, kao i sadržajnog predgovora urednice i pogovora prevodioca i uređivača rukopisa, sastoji se iz dve sveske naslovljene *Au soleil couchant : Livre I (U suton: sveska prva)* i *Au soleil couchant : Livre II (Les Roses sous le Givre) (U suton: sveska druga (Ruže pod injem))*.⁰⁶ Kuriozitet ovog naučnog izdanja jeste uključivanje originalnih stranica iz samog rukopisa francuske zbirke ukazujući na materijalnost samog pisanja, bartovski rečeno „pisma“, ali i otvarajući prostor za „rascvetavanje“ metoda genetičke kritike, razumevanja i tumačenja nastanka samog teksta, kao i procesa autorske kreativnosti.⁰⁷

Što se samog redosleda sadržaja tiče, prvo sledi transkribovani francuski rukopis prve i druge sveske, da bi nakon toga bile priložene stranice originalnog rukopisa koji je vrlo uredan i čitak, a potom odmah nakon toga i prevod pesama na srpski jezik. Forma pesama je slobodna, bez rime i konstantne ritmike stiha. Apropos sadržine, s velikim rasponom tema, pesničko delo Jelene Dimitrijević otkriva, kako Zorica Bečanović Nikolić ističe, izvestan *poliglotski erotizam*, odnosno svojevrsnu koketeriju sa, u primeru konkretne zbirke, francuskim jezikom. Uprkos očiglednoj opčinjenosti leksikom i prozodijom francuskog jezika, autorka, zaključuje Bečanović Nikolić, ipak ne uspeva da svoje intimističke i humanističke sadržaje utisne u originalnu, pesnički neponovljivu, formu. No, može se reći da je prosijavanje interkulturalnih veza Srbije i Evrope u pesničkom delu Jelene

Dimitrijević u drugoj polovini devetnaestog i prvoj polovini dvadesetog veka pravo *dijaloško mesto*⁰⁸ za savremene čitaoce, što datu zbirku čini značajnom u kontekstu i srpske i evropske književnosti.

Prva sveska broji devetnaest, dok druga sveska sadrži dvanaest pesama. Uopšteno govoreći, pesme karakteriše izvesna narativnost i anegdotski ton. To nije začudno, s obzirom da je autorka, u kontekstu svog proznog stvaralaštva, sklona antropološkim deskripcijama koje često sežu do redundantnosti. Prisutne su folklorne teme i narodski običaji, ali takođe nisu izostavljene ni aluzije na velike mitološke narative. U prvoj svesci dominiraju metafizičke i filozofsko-religiozne teme o pitanjima (be)smrt(nost)i, vremena, ljubavi („La confession“ / „Ispovest“), vere, potom isprepletanosti istorije, volje, inteligencije i osećajnosti („Le déclin de la vie“ / „Sumrak života“,⁰⁹ „Aux tyrans et aux prétentieux“ / „Silnicima i oholnicima“), odnosa svetog i profanog („Le souvenir sacré“ / „Sveta uspomena“). Svakako, možda najpoznatija jeste pesma „Une vision“ („Prikazanje“), jedina štampana još 1936. godine, a u kojoj su upečatljive reminiscencije na putopis *Sedam mora i tri okeana*¹⁰ smeštajući u prvi plan ledi Dorab Tatu, indoiransku plemkinju koju je autorka upoznala na velikom ženskom kongresu u Beču. Pesma ledi Dorab Tati otvara krug feminističkih tema i motiva prisutnih i u drugim pesmama prve sveske. Pesma „La femme“ („Žena“) otvara pitanje relacije ženskog i nežnog, dok se u pesmi „Problème unique“ („Jedinstveni problem“) iznose razmišljanja jednog muškarca o zagonetnosti ženske duše:

O učeni! Gde je taj koji bi odgonetnuo
Jedinstveni problem – žensku dušu?
Ili kratko i jasno:
Ženu?

06 Važno je napomenuti da su svi sadržajni elementi zbirke dati i na srpskom i na francuskom jeziku, uključujući, dakle, i predgovor i pogovor, kao i ostale tekstualne elemente.

07 U drugoj knjizi putopisa *Sedam mora i tri okeana* takođe će biti priređen izbor originalnih rukopisnih stranica.

08 Izraz je naš.

09 Interesantno je kako je prevodilac, hotimično ili ne, upotrebio reč „sumrak“ koja korelira sa rečju „suton“.

10 Pesma iz prve sveske „La vendeuse de fleurs“ („Prodavačica cveća“) predstavlja „šetajući“ motiv poglavlja iz putopisa *Sedam mora i tri okeana* naslovljen „Kairska cvećarka“.

Motiv duše u francuskoj zbirci Jelene Dimitrijević vrlo je čest („Les privilèges sacrés“ / „Svete privilegije“), a reklo bi se da modifikacije tog motiva čine svojevrstan kontinuum sa putopisnim tekstovima: „maštati“ i „misliti“, kao duhovne i duševne aktivnosti, postaju oznake bivanja čovekom.¹¹ Kako će reći u pogovoru i sam prevodilac zbirke, Jelenu Dimitrijević krasila je „nomadska duša“ utisnuta u sam tekst. Međutim, u poeziji Jelene Dimitrijević, uprkos oznaci „ženska duša“, nije ključno pitanje ima li duša svoj pol. U zatočeništvu tela, u horizontu platonističke koncepcije, duša obitava kao u tamnici, poput mekanog tela ostrige u čvrstoj ljušturi („Voyage mystique“ / „Mističko putovanje“). Važnije je da autorka izjednačava fenomen duše sa pitanjem suštinski ženskog, nežnog, krhkog i senzibilnog, tako reći – lirskog:

Žena! Premda tako krhka i osećajna,
Srca punog ljubavi i samilosti,
Pa ipak mogla bi bunom skinuti tirana s trona,
Premda ona caruje neprestano od kad je sveta,
Ipak, nije zadovoljna
I spremna je na sve, čak i da se ponizi,
I zar se ne ponižava zahtevajući od muškarca
Šta to?
Gorke li ironije! Ona zahteva jednakost.¹²

Emancipatorsku ideju „jednakosti“ koju zastupa Žena poetske zbirke Jelene Dimitrijević oličena je u ambivalentnoj revolucionarnoj figuri istočnjačke despotije. Druga sveska zbirke, poetično naslovljena *Ruže pod injem*, isprepletana je motivima Istoka, naglašavajući evropsko-orijentalne interkulturalne veze, odnosno orijentalizaciju evropske kulture koju autorka sreće, na primer u Španiji („Era una vez a Bagdad“), što je postupak koji pronalazimo i u prvoj svesci francuske zbirke („L’Espagne“ / „Španija“). Očaranost orijentalnim svetom koja je sveprisutna u opusu Jelene Dimitrijević nalazi svoje poetsko usidrenje i u pesničkom izrazu („L’Orient“ / „Istok“, „Mudri Arapin“). Opijenost Orijentom, dominantna i u putopisima, postaje *res extensa* kako pesničke zbirke *Au soleil couchant*, tako i čitavog dela Dimitrijevićeve (npr. roman *Nove*). Druga sveska zbirke iznedrava nešto kraće pesme, slične formalne strukture kao i u prvoj svesci, dok se sadržinskog plana tiče, prisutne su nanovo filozofske refleksije („Qui sommes-nous“ / „Ko smo mi“) o vremenu („Ne cherchez pas“ / „Ne tražite“), mitološke teme („Devant les portes de Troie“ / „Pred kapijama Troje“), ali i razmišljanja o lepoti, zaljubljenosti i ljubavi uopšte. Drugom sveskom zbirke prevladava ljubavni ton upleten u mitološke i spinozističke motive („Quand on aime la rose, on supporte épine“ / „Kada volimo ružu, trpimo trnje“)¹³, čežnju za Istokom i specifičan sumatraistički osećaj sveta:

11 O motivima duše i aspektima svetovnog života videti pesmu „On dit“ („Kažu“):

„Kažu: “treba živeti”
A mi živimo čak i onda kad ne živimo
Već samo postojimo kao biljka
Ili vegetiramo kao životinja.

Ko je krivac
Za ovu apatiju duše
Za ovu neosetljivost srca
Nebo, zemlja ili život sam.

Jer onaj ko je kriv za ljudsku bedu,
Zaštićen i pored svega ljudskim i Božijim zakonom
Kao i zakonom razuma našeg,
Nije niko drugi do sam Život.“

12 Fragment pesme „Problème unique“ („Jedinstveni problem“).

13 Fragment pesme „Era una vez a Bagdad“.

14 Fragment pesme „Le chant de nostalgie et d’amour“ („Pesma o nostalgiji i ljubavi“).

Da se ponovo nađem pred Himalajima
 U trenutku kad božanska Aurora diže svoj ružičast
 veo
 S Eeveresta,
 Najviše tačke sveta, pokrivene večnim snegom;
 I s rukom oko struka moje drage prijateljice,
 Očaran jedinstvenom lepotom Prirode, da poredim
 belinu snega
 S belinom njenog lica, vrata, grudi.¹⁴

Gorenavedeni fragment pesme neodoljivo priziva poetski ton Anice Savić Rebac. Treba imati na umu da je pesma ispevana u muškom gramatičkom rodu: erotološki aspekt pesme možda nije originalno razvijen, ali pesničko „ja“ svakako prenosi *androginst osećanja*. Jelenina zbirka pesama na francuskom predstavlja i izvestan kulturološko-lirski „poduhvat“ i kvintesenciju individualnih iskustava u društveno imaginarnom. Kako i sam prevodilac sugerije, Jelenini tekstovi jesu svojevrsna *is-povest* koja stapa lično i društveno-istorijsko u vidu jednostavnog, preciznog i jasnog diskursa. Pored interkulturalnih veza koje su naglašene u poetskoj zbirci Jelene J. Dimitrijević, takođe, savremeni čitalac treba imati na umu da se pred njim nalazi naučno izdanje rukopisa u kojem su transkripcijske intervencije minimalne. U tom smislu, dvojezična zbirka ima i važan *interaktivni karakter* jer „poziva“ čitaoca, odnosno tumača na lirsku intervenciju, kako na *materijalnu* interpretaciju i čitanje teksta/rukopisa (oblici slova, krivine, kosine, i slično), tako i na razumevanje tekstoloških principa *genetičkih aspekata* rukopisne zaostavštine Jelene J. Dimitrijević.

Jelena kao putopisac: deo drugi

Druga knjiga putopisa Jelene Dimitrijević, *Sedam mora i tri okeana*, objavljena je u izdanju Narodne biblioteke Srbije i Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, a uredili su je Biljana Dojčinović i Vladimir

Đurić. Do sada se ovo delo u celini moglo pročitati jedino u rukopisu, koji se čuva u Narodnoj biblioteci Srbije. Ovo dragoceno naučno izdanje sada je pristupačno ne samo proučavaocima dela Jelene Dimitrijević, već i široj čitalačkoj publici, što će umnogome doprineti rasvetljavanju imena i dela ove talentovane, a tokom čitavog jednog stoleća marginalizovane autorke. Činjenica da je reč o knjizi putopisa (hibridnoj, i još uvek nedovoljno ozbiljno shvaćenoj književnoj formi), pa još žene - autora, i to na razmeđu 19. i 20. veka, još više je odložila i u drugi plan stavila važnost ovog rukopisa.

Jelena Dimitrijević je prvi putopisac među srpskim književnicama. Na samom kraju 19. veka, 1897. godine, objavila je *Pisma iz Niša o haremima*, koja Rajko Lukač ocenjuje kao „prevashodno lingvistički i etnološki zanimljivo štivo“, a potom, pozivajući se na Skerlića, u svom predgovoru nastavlja: „Od iste boljke (jezički i stilski anahronizam, teme koje se doimaju kao etnološki zapisi, ili kako je ustvrdio Jovan Skerlić: bez veće originalnosti i jače snage, sa jednolikim predmetima, pisane dosta bezličnim stilom) boluju i tri njene pripovetke iz 1907. (...), što su bili i razlozi da one ne budu zastupljene u ovom izboru.“¹⁵ Uprkos činjenici da je Dimitrijevićeva značajna već po ogromnom iskoraku – da se kao (obrazovana) žena upusti, a svakako nećemo pogrešiti ako kažemo i drzne – da piše i objavljuje u Srbiji krajem 19. veka, Lukač je oštro procenjuje, odbijajući da je uvrsti u svoju *Antologiju*. Da zlo bude gore, on se oslanja na Skerlića, koji se, osim o Jelenu Dimitrijević, ogrešio i o Isidoru Sekulić, prvu ženu koja je postala članica SANU, a njena *Pisma iz Norveške*, vođen nacionalnim idejama, ocenjuje kao štivo pisano sa „maglom u glavi“. Tu „maglu“ mu Isidora nikada nije oprostila, pa se u predgovoru drugog izdanja *Pisama iz Norveške* na dvadesetak stranica obračunava sa uveliko pokojnim Skerlićem.¹⁶

Ako isključimo rodnu pripadnost, jer bi bilo nepravedno svesti ovaj problem isključivo na feminističko tumačenje (budući da se Skerlić žestoko obrušio i

15 Rajko Lukač, *Antologija pripovedaka srpskih književnica*, prvo izdanje, Zepter book world, Beograd, 2002, str. 6.

16 Isidora Sekulić *Pisma iz Norveške* objavljuje 1914. godine, pred početak Prvog svetskog rata, a drugo izdanje se pojavljuje tek 37 godina kasnije, u izdanju Matice srpske u Novom Sadu.

na talentovanog Vladislava Petkovića Disa, nazivajući ga neurastenikom koji bunca u bolesti, a Lukač je, ipak, sastavio *Antologiju pripovedaka srpskih književnica*), ostaje nejasno zašto se antologičari i kritičari, u ne tako dalekoj prošlosti, kreću linijom poricanaja, kako talenta, tako i zanatskog umeća, i ignoršu putopisno delo Jelene Dimitrijević. O drugoj knjizi putopisa *Sedam mora i tri okeana*, naime, danas možemo govoriti kao o nesumnjivom estetskom ostvarenju. Čak i u vreme kada su pisani, bili su prevođeni, što svedoči o njihovoj važnosti na tadašnjoj književnoj sceni. „O dobrom prijemu njenih knjiga kod savremenika govori i to što su joj knjige prevođene na češki, nemački i ruski jezik, ali danas njena pripovedačka i putopisna proza, kao i roman, imaju tek književnoistorijsku vrednost“,¹⁷ zaključuje Lukač, u predgovoru svoje *Antologije pripovedaka srpskih književnica* iz 2002. godine.

Prevrednovanje srpske književnosti, osobito one koju su stvarale žene, donosi, konačno, mogućnost drugačije percepcije. Ova knjiga svakako zaslužuje da bude prevrednovana, iz više razloga. Najpre, zbog uživanja u čitanju! Ko je u detinjstvu maštao o Indiji, čitao roman *Maharadžino blago* Karla Maja i Mopasanove pripovetke, putovaće sada ponovo na leđima izmišljenih slonova i umesto kafe piti mleko kokosovog oraha, zaslađeno sokom od ananasa. Razgovaraće sa Poetom, kako su u Indiji sunarodnici zvali nobelovca Rabindranta Tagoru, bistriti njegovu politiku naspram Gandijeve, šetati pored svete reke Gang u koju se baca pepeo umrlih. Uživaće u gostoprimstvu radža i maharadža, lepoti Persijanki rođenih u Indiji (koje zovu Parsi), sunčevom zalasku u Bengalskom zalivu. Osetiće tlo pod bosim nogama Indijaca obučenih u narodni kostim. Zaljubiće se u sve zemlje, sva mora i okeane o kojima Jelena Dimitrijević piše i poželeće da pročita i sve drugo što je, osim ovih putopisa, napisala.

Ova knjiga može stati u red *Pisama iz Italije* Ljubomira Nenadovića i *Pisama iz Norveške* Isidore

Sekulić. (Obe ove knjige danas se obrađuju u školskom programu.) Kada Isidora, ženskim okom, posmatra lepezu mišića na leđima jednog mladića koji se sprema za skok u vodu, pa joj se otme jedan čežnjivi uzdah, to je veoma sličan zvuk, i slična slika, onoj kada Jelena, obraćujući se svojim čitateljicama, govori o vodiču koji će je odvesti do Tagora: „Ah, da ste mogli videti tog mladića! Lep je kao neki grčki bog, na primer kao Adonis iako je sasvim mrk. Gologlav je i bos, dole u beloj doti, a gore s belim kašmirskim šalom nameštenim u borama kako su Rimljani nameštali togu.“¹⁸ Mogli bismo povlačiti niz paralela između ove dve autorke, kako u temama i motivima, tako u stilu i senzibilitetu, ali zbog ograničenosti prostora, navodimo još samo jednu: Jelena u drugoj knjizi *Sedam mora i tri okeana* piše o svojoj glavobolji, kao što Isidora u zbirci priča *Saputnici* (koju je Skerlić takođe naružio ocenivši da se u „literarnom egocentризmu otišlo odveć daleko“), ima priču sa naslovom „Glavobolja“. Glavobolja obe autorke, reklo bi se, ne poćiče samo iz fizioloških razloga, već je sa feminističkog stanovišta možemo tumačiti kao većitu glavobolju – temu žena, naročito spisateljica, zarobljenih u svetu muškaraca.

Ima u ovoj knjizi sunčevih zalazaka kao u poetskoj prozi i putničkim pismima *Gradovi i Himere* Jovana Dučića (setimo se njegovog *Pisma iz Egipta*, pustinje i svetinja u Palestini), ima mirisa *Ljubavi iz Toskane*, ali i pepela prolaznosti *Stražilova* Miloša Crnjanskog („a prah, sve je prah, kad u vis dignem ruku“). Kao što Crnjanski Toskanu doživljava kao svoj zavičaj, povezujući je sa slovenstvom i čitavim svetom, isti doživljaj rodoljublja i istovremeno pripadništva drugoj kulturi i čitavom svetu, čitamo i u Jeleninim putopisima (naročito kada govori o zvučanju jezika, dok joj vodič do Tagorove kuće čita naglas jednu pesmu: „toliko mi što bengalski jezik, kao i industanski po naglasku mnogo liči na naš jezik, kako se govori u Makedoniji).“¹⁹

17 Rajko Lukač, navedeno delo, str. 6.

18 Jelena Dimitrijević, *Sedam mora i tri okeana*, druga knjiga, uredili Biljana Dojčinović i Vladimir Đurić, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Narodna biblioteka Srbije, Beograd, 2020, str. 145.

19 Jelena Dimitrijević, navedeno delo, str. 154-155.

Po razvijenim dijalozima, sklonosti ka introspekciji i filozofiji, dramskoj napetosti, pa i pripovedačkom daru, može se uporediti i sa žanrovski raznovrsnim, a najviše putopisu sličnom – avangardnim delom Rastka Petrovića, *Ljudi govore*. Kao što Rastkov putnik razgovara sa meštanima Velikog i Malog ostrva, u kojima se čitaocu zauvek u srce ureže neostvorena ljubavna priča Ivone i Pipa, tako Jelena razgovara sa ljudima i ženama koji pripadaju različitim kastama, različitog su bračnog statusa, religija i kultura, sakupljajući i noseći njihove sudbine preko mora i okeana koje je svojom knjigom oplovila i osvojila. A proputovala je čitav svet! U ovoj knjizi, vodi nas od Kaira, Sueckim kanalom, Crvenim i Arapskim morem, do Indije, Bombaja, Delhija. Od Indije do Japana, kako kaže, “K Suncu za Sunce”, “U zemlju Sunčevog rađanja i Budinog smejanja”, kad trešnje cvetaju (kao na Sumatri, u istoimenoj pesmi Miloša Crnjanskog). I osećamo povezanost sa svim putopiscima koje smo ikada čitali, i osećamo kako i sami pripadamo čitavom svetu.

Pojedina poglavlja prave su kratke priče. Pojedina, gotovi eseji. Pojedina, u tolikoj meri poetska, da se približavaju modernim pesmama u prozi. Vođena i svojim pesničkim darom koji pokazuje u francuskoj zbirci, autorka je i u ove putopise uvrstila nekoliko pesama: “O, Crveno More”, “Na Gangu kad sunce izgrevi”, “Lele mene, drugara, za tebe” (tužbalica iz Niša), “Otkud mi je duši, toj tuđinci svuda”, „Ako te neko pita: Šta je duša pravoga Japanca“, „A sada smrt, na domu ili ovde, sve jedno“.²⁰ Uopšte uzev, po odlkama koje smo naveli, ovo se delo može posmatrati kao univerzalno i svesremeno. Aktuelno je za čitanje i danas, možda čak i više nego što je bilo pre bezmalo stotinu godina, kada je napisano. Naročito je važno što je prvobitno bilo posvećeno ženama, koje u ono vreme nisu ni izbliza mogle putovati i školovati se kao danas.

„Na ulici ili po ulicama najviše me zanimaju žene, i hinduske i muslimanke, arijevke – i jedne i druge, po rasi, a različite, grdno različite po veri. Jer dok prve imaju stotinu bogova i božanstava, druge samo Jedinog Boga i Muhameda, poslatog od Boga. Na Hinduskinjama je sari, nešto kao u antičkih Grkinja peplon, dole formira suknju, dugu do peta, gore pokriva struk i prebačen preko glave ostavlja jednu desnu mišicu голу, a, u neke, i dojku...; dok su muslimanke u dugačkim gaćama s gornjom haljinom do kolena i pokrivene glave – retko i lica.“²¹

Ne govori Jelena samo o ženskoj odeći, položaju i uslovima života, već kritički preispituje predrasude po pitanju udaje i udovištva, koje su u svim religijama i na svim meridijanima jedna vrsta potčinjavanja, pa čak i nasilja sistema nad pojedincem – ženom. Tako u 33.(30) poglavlju, koje je naslovljeno *Hinduske udovice* piše: „Istina, među udovicama je bilo i nekoliko njih koje imaju muža, pa i jedna devojka koju svakako smatraju za stariju devojku iako ima, kako mi reče jedna, punih osamnaest godina, a još se nije udala...“²²

Jelena je na put krenula 1926. godine, a putovanje je trajalo osam i po meseci. U to vreme, bila je udovica, pošto joj je suprug poginuo u Prvom svetskom ratu. Kada, opisujući običaj spaljivanja umrlih, kaže kako bi volela da i sama bude sahranjena (spaljena) u Indiji, uočavamo sentimentalnu notu, ali sa gospodstvenim i pomalo uzdržanim stavom, slično kao kod Isidore kada o takvim emocijama govori.²³ Međutim, to prečutano osećanje iznosi narodnom tužbalicom koju je čula u Nišu, a koju prenosi u celini, onako kako je narikače pevaju. Napomenimo i to da žene ne prisustvuju obredu spaljivanja, a Jelena ga posmatra izdaleka:

20 Pesme navodimo po prvim stihovima, jer nemaju naslove.

21 Jelena Dimitrijević, navedeno delo, str. 75

22 Jelena Dimitrijević, navedeno delo, str. 182

23 Zbirka pripovedaka Isidore Sekulić *Kronika planakog groblja*, pojavljuje se u štampi nekoliko godina nakon Jeleninih putopisnih zapisa, pa se, govoreći o motivu smrti i prolaznosti, neminovno nižu asocijacije na ovu knjigu, prilikom opisivanja lomače u Indiji, koja predstavlja svojevršno groblje.

„Na Spalištu, ograđenom visokim zidom, kako su u Evropi ograđena groblja, s dvadeset lomača u jednom redu – od kojih su pet bile „u poslu“ – ja ne osetih ni straha no groze. Na protiv, samo poželeh da umrem u Indiji, i da budem spaljena na lomači. Samo se rastužih, a posle pomislih: Od ničega nešto; od nečega ništa!”²⁴

Opis spaljivanja na lomači možemo pronaći i u 14. poglavlju, a zatim ponovo i u 34. poglavlju, u kojem se suptilno uvodi motiv samoće, zapravo udovičke usamljenosti. Budući da joj je muž preminuo, ni Jelena, kao ni pomenuta narikača, nema kome da se vrati. Potresna tužbalica glasi: „Lele mene, drugara, za tebe!/ Lele mene, komu da se vrnem!/ Lele mene, četiri duvara”/ lele mene, ni dete ni kote!“²⁵ Motiv duše, kao i u francuskoj zbirci, intrigira našu autoriku i u drugoj knjizi putopisa, pa u Epilogu zaključuje: „Pošla sam da vidim tuđe zemlje i ljude, toliko, i više, da ih ispitam, roneći u njihovu dušu svojom dušom. A, gle, ja sad čak ne znam ni šta je to duša, ili šta je u stravi to što ljudi krste dušom. U Indiji mi rekoše jedni: „duša postoji a njeno boravište je u srcu“; u Japanu mi objasniše, neki, da je njen boravak u glavi. (...) Sa dušom je kao s Bogom.“²⁶ A razmišljajući o večitoj književnoj temi, temi smrti, kaže: „Ja sam se zamislila ma da ne znam o čemu mislim. O čemu? Svakako o lepoti ovoga sveta i o njegovom ništavilu. O prolaznosti svega što je na njemu. Čak i duhovno, ne samo materialno ono što je na njemu zaboravlja se ili se menja.“

Motiv duše i motiv promene, u kontekstu teme prolaznosti i smrti, možda su i najintrigantniji motivi ove knjige. Putovanje, kao fizičko izmeštanje, neminovno sa sobom nosi i duhovno izmeštanje. Promena je, kao i smrt, jedina izvesnost u čovekovom životu. Može li se čovek igde zadržati? Može li ostati dosledan svojim odlukama, sklonostima, željama, pa čak i ukusu? Iskustvo zrelih godina, sa kakvim je Jelena na put oko sveta krenula, donelo joj je stepen više ne samo u uživanju u ovozemaljskom životu, već ju

je i postepeno menjalo provlačeći je kroz sve duhovne sfere različitih naroda, u čijem se sudaru i preplitanju vidici sve više šire i stapaju u jedno. Jelena je u više navrata Indiju nazvala domovinom svoje duše. Osećati pripadnost nekome ili nečemu, a da smo se na tom fizičkom i duhovnom prostoru našli prvi put, nije li to iznenađujuća lepota koju život svojom neizvesnošću nosi? Jelena Dimitrijević i svojom zbirkom poezije i putopisima prenosi čitaocu svojevrsno kosmopolitsko osećanje i otvara puteve ka večnosti, koja se ogleda u sposobnosti svakoga od nas da se na putovanju promeni, i iz sveta, zagleda u sebe. U Epilogu putopisa kaže: „Ja sam putnik koji je pošao na daleki put kao teški rekonvalescent, kako telom, tako i dušom, a vratio se potpuno zdrav”. Ako i ne možemo fizički otputovati i videti tih sedam mora i tri okeana, poetski svetovi u prozi i u stihu koje nam Jelena Dimitrijević nudi, zasigurno mogu biti „put ka ozdravljenju“.

24 Jelena Dimitrijević, navedeno delo, str. 100

25 Jelena Dimitrijević, navedeno delo, str. 189

26 Jelena Dimitrijević, navedeno delo, str. 214